

Łukasz Jastrząb

(Poznań)

Życie religijne w Poznaniu podczas okupacji niemieckiej 1939-1945 (cz. I)

The religious life in Poznan during the German occupation 1939-1945

Streszczenie

Niniejszy tekst jest pierwszym tak dokładnym omówieniem położenia Kościoła katolickiego w Poznaniu podczas okupacji niemieckiej. Napisany został na nowych, wcześniej nie wykorzystywanych źródłach. Opisana została sytuacja w stolicy Wielkopolski przed wybuchem II wojny światowej, zajęcie miasta przez Niemców i początek prześladowania katolików i Kościoła. Zaprezentowano całościowo działalność ks. biskupa Walentego Dymka, na podstawie wszystkich dostępnych aktualnie materiałów. W tekście znajdują się również opisy codziennego życia religijnego w Poznaniu, systematycznie niszczonego przez Niemców, życia duchowego wielkiego miasta, w którym funkcjonowały tylko dwie świątynie dostępne dla Polaków.

Słowa kluczowe: kościół Katolicki, Poznań, Druga Wojna Światowa

Abstract

The article is devoted to a situation of the Roman Catholic Church in Poznan during the German occupation. For the first time it discusses the issue so precisely by using the newest archival sources. Author presents the situation in Poznan before the Second World War, the occupation of the town and the beginning of persecution the Catholics and their Church. The paper fully describes the activity of bishop Walenty Dymek basing on the all available documents. It is also discusses the daily religious practices in Poznan, which were systematically destroying by the Germans.

Key words: Catholic Church, Posen, II Word War

Sytuacja wojenna w Poznaniu w 1939 r.

W przededniu wybuchu II wojny światowej w Poznaniu¹ funkcjonowało 25 parafii do których należało w sumie 303 402 „dusz” – 23 parafie² w strukturze dekanatu poznańskiego i dwie parafie - Parafia Archikatedralna (14 042 wiernych) i Parafia Kolegiacka św. Marii Magdaleny (23 321 wiernych) poza strukturą dekanalną³. W Poznaniu znajdowało się 36 kościołów⁴ i 52 kaplice⁵, a na terenie miasta przebywało w 1939 r. 169 księży, którzy pełnili posługę duszpasterską w parafiach, byli kapelanami w zgromadzeniach, nauczycielami, wykładowcami, zajmowali stanowiska w strukturach Kurii Metropolitalnej, mieszkali jako rezydenci lub emeryci. Życie zakonne w Poznaniu prowadziło nie mniej⁶ niż 80 członków zgromadzeń i zakonów męskich⁷ i nie mniej niż⁸ 255 sióstr zakonnych, w Arcybiskupim Seminarium Duchownym w 1938 r. naukę pobierało 131 alumnów.

¹ W Poznaniu w 1931 r. na 246 470 mieszkańców, było 237 662 katolików, 6 516 ewangelików, 1 954 osób wyznania mojżeszowego i 338 osób innego wyznania [S. Abt, *Struktura demograficzna miasta*, (w:) *Dzieje Poznania 1918-1945*, t. 2^{**}, pod red. J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, Warszawa-Poznań 1998, s. 970-971. W poszczególnych dzielnicach struktura wyznaniowa wyglądała następująco: Śródmieście 76 449 mieszkańców (72 567 katolików, 2 181 ewangelików, 1 604 wyznania mojżeszowego i 97 innego), Jeżyce 52 404 mieszkańców (50 869 katolików, 1 322 ewangelików, 152 wyznania mojżeszowego i 61 innego), Łazarz 45 733 mieszkańców (44 275 katolików, 1 308 ewangelików, 68 wyznania mojżeszowego i 82 innego), Wilda 43 590 mieszkańców (42 168 katolików, 1 303 ewangelików, 36 wyznania mojżeszowego i 83 innego), prawobrzeżny Poznań 28 294 mieszkańców (27 783 katolików, 402 ewangelików, 94 wyznania mojżeszowego i 15 innego)].

² Parafie pw.: Bożego Ciała (18 700 wiernych), Chrystusa Króla (b. d.), Chrystusa Odkupiciela (2 980), Ducha Świętego (b. d.), Imienia Maryi (Krzyżownicy) (1 684), Matki Boskiej Bolesnej (28 901), Matki Boskiej Częstochowskiej (3 000), Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Floriana (40 000), Najświętszej Marii Panny Niepokalanie Poczętej (7 800), św. Andrzeja Boboli (3 000), św. Antoniego Padewskiego (6 000), św. Jakuba Większego (Głuszyna) (3 427), św. Jana Jerozolimskiego za Murami (5 050), św. Jana Kantego (b. d.), św. Jana Vianneya (6 015), Świętego Krzyża (13 962), św. Marcina (34 000), św. Michała Archanioła (17 250), św. Rocha (5 500), św. Stanisława Kostki (6 550), Świętej Trójcy (8 000), św. Wojciecha (19 500), Zmartwychwstania Pańskiego (34 720).

³ Taki podział wskazuje *Rocznik Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej na 1938 rok*, Poznań 1938.

⁴ Suma wszystkich kościołów parafialnych, klasztornych itp.

⁵ Nie wiadomo na podstawie jakich wyliczeń wg sporządzonego po II wojnie światowej *Planu rozmieszczenia budynków w r. 1939* – w Poznaniu było 26 kościołów i 6 kaplic – Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Odbudowy w Warszawie, sygn. 220, *Szkody wojenne [na terenie] miasta Poznania [zestawienia 1945]*, k. 7.

⁶ Są to szacunkowe dane ze względu na brak pełnego spisu zakonników i zakonnice.

⁷ Reprezentowanych przez 8 zgromadzeń i zakonów: Towarzystwo Chrystusowe dla Wychodźców, Zakon Braci Mniejszych Konwentualnych, Zakon św. Dominika (dominikanie), Zakon Towarzystwa Jezusowego (jezuici), Zgromadzenie Braci Serca Jezusowego, Zgromadzenie Księża Salezjanów, Zgromadzenie Księża Zmartwychwstańców, Zgromadzenie Ojców Misjonarzy Oblatów Najświętszej Marii Panny.

⁸ Reprezentowane przez 19 zgromadzeń i zakonów: Oblatki Serca Jezusa, Zakon Sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej, Zgromadzenie Córek Najświętszej Marii Panny od Siedmiu Boleści (serafitki), Zgromadzenie Najświętszego Serca Jezusa Sacré Cœur, Zakon Najświętszej Marii Panny z Góry Karmel (karmelitanki bose), Zgromadzenie Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi (franciszkancki), Zgromadzenie Sióstr Maryi Niepokalanej (marianki), Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo (szarytki), Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia Świętej Rodziny pw. św. Karola Boromeusza (boromeuszki), Zgromadzenie Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu (nazaretanki), Zgromadzenie Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej (pasterki), Zgromadzenie Sióstr Sług Jezusa (sługi Jezusa), Zgromadzenie Sióstr Służebniczek Bogarodzicy Dziewicy Niepokalanej Poczęcia (służebniczki dębickie), Zgromadzenie Sióstr Służebniczek Najświętszej Marii Panny Niepokalanie

W 1939 r. atmosfera zaostrzającego się konfliktu pomiędzy Niemcami a Polską była powszechnie odczuwalna i miała swe odzwierciedlenie w działalności i postawie polskiego Kościoła katolickiego. Przykładem tego mogła być uchwała Konferencji Episkopatu Polski, obradującej w dniach 25-27 kwietnia 1939 r. biskupi uznali za niezbędne wprowadzenie do programów nauczania studentów teologii elementów obrony przeciwlotniczej, przeciwgazowej i zagadnień związanych z duszpasterstwem wojskowym. 1 kwietnia 1939 r. na Zamku Królewskim w Warszawie prymas Polski kard. August Hlond spotkał się z prezydentem Ignacym Mościckim i przekazał memoriał Episkopatu Polski na temat pogorszenia się sytuacji międzynarodowej i zagrożenia Rzeczypospolitej po zajęciu Czechosłowacji przez hitlerowskie Niemcy. W marcu tego samego roku prymas August Hlond podpisał apel do społeczeństwa polskiego o wsparcie Ogólnopolskiego Komitetu Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej. Na tej podstawie biskupi wydali odezwę do duchowieństwa i wiernych o poparcie pożyczek na obronę przeciwlotniczą. Decyzją Episkopatu, od maja 1939 r. we wszystkich kościołach odprawiano nabożeństwa za pokój świata i pomyślność państwa polskiego⁹. Stowarzyszenie Żywego Różańca, przy parafii pw.

Poczętej (służebniczki starowiejskie), Zgromadzenie Sióstr Służebniczek Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (służebniczki pleszewskie), Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety (elżbietanki), Zgromadzenie Sióstr Urszulanek Najświętszego Serca Jezusa Konającego, Zgromadzenie Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi, Zgromadzenie Sióstr Zmartwychwstania Pańskiego (zmartwychwstanki).

⁹ Informacje o nadchodzącej wojnie można odnaleźć w szcążkowo zachowanych poznańskich czasopiśmiech parafialnych z tamtego okresu:

„Tygodnik Parafjalny Kościoła św. Trójcy Poznań – Dębiec” nr 18 z 30 IV 1939 r., s. 3:

[apel Związku Młodzieży Żeńskiej]: (...) *gorąco wzywamy was, drużny, abyście w najbliższym czasie szczególną uwagę zwrócili na te prace i zajęcia, które mają znaczenie dla obrony Państwa (...) wspomóżcie ofiarnością na Fundusz Obrony Narodowej, pamiętajcie o pożyczce na cele lotnictwa i artylerii przeciwlotniczej.*

„Tygodnik Parafjalny Kościoła św. Trójcy Poznań – Dębiec” nr 19 z 7 V 1939 r., s. 2: [W miesiącu Maryjnym – modły o pokój – odezwa konferencji plenarnej Episkopatu Polski]: *Współdziałać będziemy z zapałem z władzami państwowymi w wykonywaniu rozporządzeń przygotowujących życie kraju na możliwości wojenne ku obronie Ojczyzny i wiary dla ratowania swobód religijnych i sumienia, dla wolności ducha i życia narodowego. (...) przez nadchodzący miesiąc maj należy ze szczególniejszą gorliwością odprawiać we wszystkich kościołach za pomyślność Rzeczypospolitej i pokój świata nabożeństwa majowe.*

„Tygodnik Parafjalny Parafji św. Antoniego Padewskiego Poznań Starołęka” nr 27 z 2 VII 1939 r., s. 6: *Potworny rozrost III Rzeszy i jej utopie o panowaniu nad światem postawiły wreszcie świat cały na nogi. Już nikt się nie łudzi co do prawdziwych intencji tych, którzy traktaty uważają za świstki papieru, a uroczyste zobowiązania – za zręczny sposób mydlenia oczu. Przejrzano wreszcie przewrotną grę i powiedziano: dość tego! Ten, kto chciałby nadal świat oszukiwać, musi sobie przedtem zdać sprawę z siły Anglii, Francji i Polski, z jej gotowym na wszystko narodem, nad którym roztoczyło swe panowanie Najśw. Serce Pana Jezusa z Pomnika Wdzięczności.*

„Tygodnik Parafjalny Parafji św. Antoniego Padewskiego Poznań Starołęka” nr 30 z 23 VII 1939 r., s. 6: [Nic nowego pod słońcem]: *Znają już wszyscy dobrze stary sen pangermański nienasyconego plemienia, które marzyło o panowaniu nad światem. Ale nieraz też z tych marzeń rodził się Grunwald albo Psie Pole. Zdaje się, że o tym zapomnieli ci, którzy szukają zwady z nami – Polakami, którym błogostawi Zbawiciel z wyżyn Pomnika Wdzięczności.*

Matki Boskiej Bolesnej w Poznaniu zorganizowało 20 sierpnia 1939 r. pielgrzymkę błagalną o pokój do Częstochowy¹⁰. Podczas uroczystości na Jasnej Górze 26 sierpnia 1939 r., w święto Matki Boskiej Częstochowskiej, patriotyczne kazanie wygłosił biskup częstochowski Teodor Kubina, a przeor o. Norbert Motylewski zaapelował do wiernych o szybki powrót do domów, by *wybuch wojny nie zaskoczył ich w drodze, na co wierni zareagowali powszechnym szlochem*. 28 sierpnia 1939 r. powierzono ks. Gerardowi Mizgalskiemu, wikariuszowi w poznańskiej Parafii Archikatedralnej, zaopatrzenie Kurii Arcybiskupiej w Poznaniu w wodę, piasek i przygotowanie schronów¹¹. 31 sierpnia 1939 r. wikariusz generalny, ks. bp Walenty Dymek, polecił zapowiedzieć na 1 września 1939 r. całodzienną adorację, wystawienie Najświętszego Sakramentu w monstrancji oraz intencję: *sprawy Ojczyzny naszej zleca się opiece Najświętszego Serca Jezusowego*. Zalecił też odśpiewać litanię do Najświętszego Serca Jezusowego i wygłosić kazanie o ufności w Opatrzność Bożą, spokój, męstwo, gotowość do ofiarnej miłości bliźniego *bez wycieczek przeciw wrogom*¹². Sztab Generalny Wojska Polskiego poinformował prymasa Polski kard. Augusta Hlonda, że Wielkopolska nie będzie broniona, tylko *wydana na okupację*¹³.

Jan Pieprzycki zapamiętał moment, w którym wierni parafii pw. Świętego Krzyża w Poznaniu, zgromadzeni w kaplicy publicznej pw. Chrystusa Króla w domu Zgromadzenia Misjonarzy Oblatów Najświętszej Marii Panny Niepokalanie Poczętej przy ul. Ostatniej 14, dowiedzieli się o wybuchu wojny: (...) *było to pamiętnego dnia 1 września 1939 r. (...) Msza św. dobiegła końca, ale wierni nie opuszczali świątyni, widząc jak jeden z kapłanów pośpiesznie przedzierał się przez skupiony tłum, by jak najprędzej znaleźć się za balustradą prezbiterium. Starano mu się nawet dopomóc, by jak najprędzej zaspokoić rosnącą ciekawość. I oto padły gromkie słowa: „Drodzy Parafianie, dziś o godz. 5⁰⁰ rano Niemcy przekroczyli naszą granicę !” Nic nie mogło wyrzucić b. piorunującego wrażenia, niż tych*

„Tygodnik Parafjalny Parafji św. Antoniego Padewskiego Poznań Starołęka” nr 31 z 30 VII 1939 r., s. 6: *Ci, którzy wszelkimi sposobami starają się przeciągnąć strunę, niech pamiętają że kij ma dwa końce. Że może się to wszystko skończyć wielkim rozczarowaniem i bolesną nauczka dla megalomanów, którym zdaje się, że słońce świeci tylko dla nich. Co do nas – jesteśmy gotowi i pewni, że oręż polskiego żołnierza, pomoc i opieka Zbawiciela, któremu stawiliśmy Pomnik Wdzięczności, doprowadzi nas do zwycięstwa !*

¹⁰ „Tygodnik Parafjalny Parafji św. Antoniego Padewskiego Poznań Starołęka” nr 28 z 9 VII 1939 r., s. 3.

¹¹ L. Wilczyński, *Kapituła Metropolitalna w Poznaniu w latach 1919-1939*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski” 2006, t. 2, s. 268.

¹² Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAP), Materiały do dziejów archidiecezji poznańskiej w latach okupacji (AP Ok), sygn. OK 3, *Zarządzenia bpa W. Dymka 1939-1941*, [k. 1].

¹³ M. Fąka, *Dzieje okupacyjne Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski” 2003, t. 1, s. 281.

*kilka słów. Nieklamany też szloch, lament i rozpaczliwe zawodzenie bieгло chóralnym głosem pod sklepienie i dalej, dalej jak złowroga wróżba*¹⁴.

Kiedy lotnictwo niemieckie zbombardowało Poznań, ofiary nalotów¹⁵ miały być chowane na koszt parafii, jeżeli taką wolę wyraziły rodziny lub na prośbę służb sanitarnych albo Komendy Miasta. Zalecono też udzielanie pomocy duchowej rannym oraz rodzinom ofiar, a w biurze parafialnym musiał stale urzędować jeden ksiądz *w czasie wolnym od nalotów*¹⁶. Administrator parafii pw. Imienia Maryi w Poznaniu (Krzyżownicy), ks. Jan (Józef) Gracz, w obawie przed możliwością zbombardowania kościoła, spowiadał wiernych, siedząc na krześle, w polu, niedaleko świątyni¹⁷, natomiast przy kościele parafii pw. św. Andrzeja Boboli w Poznaniu, w pierwszych miesiącach wojny zorganizowano pomoc dla rodzin rezerwistów powołanych do wojska¹⁸. 2 września 1939 r. prymas Polski, kard. August Hlond, przesłał z Poznania prezydentowi Ignacemu Mościckiemu depeszę, w której deklarował *modlitwę o zwycięstwo naszego bohaterskiego oręża w dziejowej rozprawie o prawa Rzeczypospolitej, o polityczną wolność i religijne swobody* i pełne poparcie Kościoła katolickiego dla obronnego wysiłku państwa¹⁹. Prezydent odpowiedział, że *oświadczenie to dokumentuje raz jeszcze odwieczne więzy łączące Rzeczpospolitą z ideami Kościoła katolickiego*²⁰. Na początku września 1939 r. Rada Wyższa Stowarzyszenia Pań Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo w Poznaniu wydała zalecenia dotyczące działalności w warunkach wojennych: (...) *wobec niebezpieczeństw, które grożą na wypadek wojny, Rady: Wyższa i Miejskowa (...) w Poznaniu, ogłaszają poniższe do swych członków wezwanie, zawierające szereg wskazówek do samoobrony i wzmożonej opieki nad ubogimi w tym krytycznym czasie oraz o pouczenie rodzin będących pod ich opieką: 1) Pomoc moralna (...) Prosimy usilnie, żeby Panie Czynne nie zaniechały swoich zwykłych odwiedzin u ubogich a nawet je wzmożyły, gdy zobaczą u nich zamieszanie i bezradność. Obowiązkiem Pań będzie podnoszenie na*

¹⁴ J. Pieprzycki, *Z dni niewoli*, Akademia Handlowa Poznań, Poznań 1947, rkps, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, (BU), sygn. 3906014, s. 2.

¹⁵ Zob. Ł. Jastrząb, *Straty ludności polskiej w Poznaniu we wrześniu 1939 roku*, „Przegląd Zachodni” 2009, nr 2(331), s. 217-249.

¹⁶ AAP, AP Ok, sygn. OK 3..., op. cit., [pismo z 2 IX 1939 r.], [k. 2].

¹⁷ C. Kaszubowski, W. Bukowski, *75 lat Parafii pw. Imienia Maryi w Krzyżownikach-Smochowicach 1934-2009. Rys historyczny*, Poznań 2009, s. 31.

¹⁸ *50-lecie parafii Świętego Andrzeja Boboli w Poznaniu-Junikowie 1938-1988*, Poznań 1988, s. 35.

¹⁹ *Kościół Katolicki w Polsce modli się o nasze zwycięstwo*, „Dziennik Poznański” nr 202 z 3 IX 1939 r., s. 1.

²⁰ J. M. Roth, *Spoleczno-polityczna działalność prymasa Polski Augusta Hlonda w latach 1939-1945*, Toruń 2009, s. 67.

*duchu, nie tylko swoich najbliższych, ale i swoich ubogich, wskazując na Opatrzność i Miłosierdzie Boże (...). 3) Ochronne przechowywanie produktów (...) prosimy o pouczenie ubogich matek, jak mają w razie wojny i ataków gazowych chronić swą żywność i robić zapasy*²¹.

Interesujących faktów dotyczących pierwszych okupacyjnych dni w Poznaniu dostarczają wspomnienia ks. Władysława Pawelczaka, wówczas wikariusza w parafii pw. Chrystusa Odkupiciela w Poznaniu²². 1 września 1939 r., proboszcz tej parafii, ks. Czesław Grzonka, odprawił wotywę ku czci Serca Jezusowego, a ks. Władysław Pawelczak słuchał spowiedzi. O godzinie 7.00 wierni zgromadzeni w kościele usłyszeli alarm przeciwlotniczy. Nastąpiło ogólne poruszenie, część osób szła do ołtarza, by przyjąć komunię świętą, reszta opuszczała w popłochu świątynię, ktoś krzyknął na zewnątrz: *wojna !* W południe ks. Władysław Pawelczak namaścił kobietę, która zginęła w wyniku niemieckiego nalotu na Poznań na terenie ogródków działkowych przy ul. Warszawskiej. 2 września 1939 r. plebanię opuścił ks. Czesław Grzonka, udając się z mieszkańcami os. Warszawskiego w kierunku Wrześni – jednak powrócił jeszcze tego samego dnia. 3 września 1939 r., ks. Władysław Pawelczak odczytał podczas mszy świętej urywek Ewangelii dotyczący Opatrzności Bożej, ukierunkowując homilię na dodanie otuchy i wsparcia wiernym, zwłaszcza, że przewidywał w kazaniu, iż nadchodzące lata mogą okazać się wielkim sprawdzianem wiary w Opatrzność Bożą. 4 września 1939 r. około godziny 9.00 siostry szarytki z Łącznego Młyna w Poznaniu przysłały powózkę z prośbą, by ks. Władysław Pawelczak przyjechał do ich domu przy ul. Czekalskie²³ i z kaplicy pw. Najświętszej Marii Panny Łaskawej zabrał puszkę z konsekrowanymi komunikantami. Siostry przyjęły komunię świętą, a ks. Władysław Pawelczak wręczył każdej po kilka komunikantów, by nie przewozić ich do kościoła, obawiał się bowiem wkroczenia wojsk niemieckich do Poznania. Od dnia wysadzenia w powietrze

²¹ P. Kurlenda, *Działalność dobroczynna Kościoła katolickiego w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach 1919-1939*, Toruń 2001, s. 90-91.

²² W. Pawelczak, *Autobiografia*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 1998, t. 8, s. 281-315, część o okupacji w Poznaniu zawarta jest na s. 291-294.

²³ Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo, które przy ul. Czekalskie w Poznaniu miało filię domu zakonnego, należąca do szpitala Przemienienia Pańskiego. Dopiero w 1968 r. filia uzyskała status samodzielnego domu zakonnego. Łączny Młyn to nazwa obszaru Poznania położona po wschodniej części Jeziora Maltańskiego. Była tam kaplica półpubliczna pw. Najświętszej Marii Panny Częstochowskiej oraz w położonym na południe od Łącznego Młyna Olszaku – kaplica pw. Serca Pana Jezusa. Obie te kaplice oraz dom Sióstr Miłosierdzia przy ul. Czekalskie należały do parafii pw. św. Jana Jerozolimskiego za Murami w Poznaniu.

mostów na Warcie 5 września 1939 r.²⁴ przez wycofujące się Wojsko Polskie, do kościoła parafii pw. Chrystusa Odkupiciela zaczęło przychodzić coraz więcej ludzi na mszę świętą, do spowiedzi i komunii świętej, a dużą część wiernych stanowili uciekinierzy z lewego brzegu Warty. Ks. Władysław Pawelczak zamieszkał w domu Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo przy ul. Czekalskie w Poznaniu, gdyż kapelan tego domu wyjechał z Poznania 1 września 1939 r. *i do miasta już nie powrócił*. Codziennie, wbrew zakazowi hitlerowców, odprawiał msze święte w domu sióstr, natomiast w niedziele i święta trzy msze święte w kościele parafii pw. Chrystusa Odkupiciela na zmianę z ks. Czesławem Grzonką. W czasie pierwszej i trzeciej głosili kazanie dla starszych, podczas drugiej dla dzieci²⁵.

Niemcy zajęli Poznań 10 września 1939 r. i wydali rozkaz, by na ich cześć biły dzwony w poznańskich kościołach²⁶. Dwóch członków Kapituły Metropolitalnej, ks. Józef Paech i ks. Albert Steuer, wywiesiło chorągwie ze swastyką²⁷. Ks. Józef Paech tłumaczył się, że zrobił to pod naciskiem, ale później, odprawiając w kościele franciszkanów dziękczynne nabożeństwo z racji wkroczenia wojsk niemieckich do Poznania *dał upust swym wrogim uczuciom do Polaków, gdy w przemowie swej uroczystościowej „dziękował Bogu za uwolnienie Niemców oraz Kraju tego z pod ucisku i prześladowania polskiego !”*²⁸. Tego samego dnia ukazał się ostatni numer „Przewodnika Katolickiego”²⁹, w którym na pierwszej stronie umieszczona została odezwa ks. bp. Walentego Dymka do wiernych: *Dowiadujemy się, że celem utrzymania porządku i ładu w naszym mieście utworzyła się Straż Obywatelska.*

²⁴ Ks. Władysław Pawelczak datuje wysadzenie mostów na 4 IX 1939 r., lecz miało to miejsce w godzinach porannych dnia następnego. Zob. Z. Szymankiewicz, *Poznań we wrześniu 1939*, Poznań 1985, s. 184.

²⁵ W wigilię Bożego Narodzenia, która w 1939 r. wypadła w niedzielę, ks. Władysław Pawelczak wygłosił homilię w oparciu o fragment Biblii mówiący o planach Heroda zamordowania narodzonego Jezusa i o ucieczce Świętej Rodziny do Egiptu. Użył tej historii jako paraleli do ówczesnej sytuacji Polaków na terenach wcielonych do III Rzeszy. Jedną z kobiet sympatyzującą z Niemcami miała ostrzec ks. Władysława Pawelczaka słowami: *Niech ksiądz wikariusz nie czyni „takich” aluzji w czasie kazania, by nie znaleźć się tam, gdzie by się znaleźć nie chciał*. Ponoć kobieta ta zmarła z niewiadomej przyczyny kilka miesięcy później. W Nowy Rok 1940 r. podczas sumy odprawianej przez ks. Władysława Pawelczaka miały podobno zgasnąć nagle cztery świece.

²⁶ J. J. Markiewicz, *Moje wspomnienia i przeżycia z okupacji*, Akademia Handlowa Poznań, Poznań 1947, rkps, BU, sygn. 3906126, s. 1. Podobną akcję hitlerowcy zarządzili 2 XI 1939 r. w Poznaniu od godziny 10.00 do 10.15 – AAP, AP Ok, sygn. OK 3..., op. cit., [k. 10], pismo z 30 X 1939 r.

²⁷ L. Wilczyński, *Kapituła Metropolitalna...*, op. cit., s. 268-269.

²⁸ M. Fąka, *Dzieje okupacyjne Kapituły...*, op. cit., s. 283

²⁹ *90 lat Księgarni św. Wojciecha (1895-1985)*, Poznań 1986, s. 17, tu podana data 12 IX 1939 r.

Likwidacji uległy też inne czasopisma katolickie: „Kultura”, „Przewodnik Społeczny”, „Ruch Charytatywny”, „Ruch Katolicki”, „Tęcza”, „Zjednoczenie” [S. Kosiński, *Dwa raporty kardynała Augusta Hlonda Prymasa Polski w sprawie prześladowania Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1939-1945*, (w:) *Materiały i Studia*, pod red. F. Stopniaka, z. 3, Warszawa 1978, s. 110]. Księgarnię św. Wojciecha zamieniono na kawiarnię [Studium Polski Podziemnej w Londynie (SPP), A Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, sygn. A.442 (stara sygn. A3.17), *Kościół i instytucje społeczne*, k. 7].

Ze swej strony zwracam się do wszystkich wiernych z serdecznym wezwaniem, aby wznosili w kościołach i domach swoich gorące modły o opiekę Bożą i zalecam korzystanie z nabożeństw kościelnych i Sakramentów świętych. Drogich Kapłanów proszę, aby wszystkie nabożeństwa odprawiali w swoim czasie, dawali w każdej chwili wiernym możliwość przystępowania do Sakramentów św. i aby przewodzili w pełnieniu uczynków miłosierdzia co do duszy i ciała³⁰.

Kuria Arcybiskupia w Poznaniu zaczęła ustanawiać księży substytutów w zastępstwie nieobecnych duchownych, na przykład ks. Tadeusza Etterera skierowano do parafii pw. św. Marcina w Poznaniu³¹. Z kolei 12 września 1939 r. wikariuszem substytutem parafii pw. Najświętszej Marii Panny Niepokalanie Poczętej w Poznaniu mianowany został przez Kurie Arcybiskupią ks. Wacław Sztuba, wikariusz parafii pw. św. Andrzeja w Brodach Poznańskich³². 2 września 1939 r. rektor Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Poznaniu ks. Zygmunt Baranowski³³ poinformował kleryków, że uczelnia, na podstawie nakazu prymasa Polski kard. Augusta Hlonda³⁴, miała zostać przeniesiona do Łodzi i że mają się tam stawić 1 października 1939 r. Decyzja została jednak później zmieniona i rok akademicki miał się rozpocząć w Poznaniu³⁵. Zanim to nastąpiło, w piwnicach seminarium ukrywali się przed nalotami mieszkańcy Poznania. 5 września 1939 r. podczas mszy w poznańskiej Farze o dziewiątej odezwały się syreny. *Było akurat Podniesienie, kiedy usłyszeliśmy samoloty. Organista zaintonował potężnie „Święty Boże”, ludzie podjęli suplikacje z jękiem i płaczem. Mury kościoła drżały od huku przelatujących samolotów³⁶.* Poznańscy duchowni zaczęli aktywnie pomagać ofiarom wojny – m.in. ks. Paweł Steinmetz, proboszcz Parafii Kolegiackiej Św. Marii Magdaleny i ks. Jan Krajewski dyrektor Archidiecezjalnego Instytutu „Caritas” w Poznaniu, którzy 7 września 1939 r. zostali współzałożycielami i członkami Wojewódzkiego Komitetu Obywatelskiego. Komitet

³⁰ „Przewodnik Katolicki” nr 45 z 10 IX 1939 r., s. 1.

³¹ AAP, Konsystorz i Kuria Arcybiskupia, sygn. KA 15279, *Działalność Kurii w okresie 29.08.1939-2.10.1939* [bez paginacji].

³² Ibidem.

³³ Ibidem. Kuria Arcybiskupia 9 IX 1939 r. mianowała go rektorem Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Poznaniu, zaś wicerektorem ks. Seweryna Kowalskiego. Kiedy Niemcy wzięli jako zakładnika ks. Zygmunta Baranowskiego, kierownictwo Seminarium przeszło w ręce ks. Seweryna Kowalskiego, a prefektem był ks. Ignacy Walczewski – *Położenie ludności polskiej w Kraju Warty 1939-1945. Dokumenty niemieckie*, wybór i tłumaczenie C. Łuczak, Poznań 1987, s. 301 – fragment tajnego sprawozdania policji bezpieczeństwa w Poznaniu z 6 X 1939 r.; M. Wolniewicz, *Wojenny semestr w poznańskim Seminarium Duchownym. Z notatek alumna sierpień – wrzesień 1939*, „Przewodnik Katolicki” nr 39 z 27 IX 1964 r., s. 356-358. Por. K. Śmigiel, *Z dziejów wielkopolskich seminariów duchownych w latach 1939-1945*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1973, t. XX, z. 4, s. 77-81.

³⁴ *Sierpień i wrzesień 1939. Z dziennika Prymasa Hlonda*, „Przewodnik Katolicki” nr 36 z 9 IX 1962 r., s. 563.

³⁵ AAP, Konsystorz i Kuria Arcybiskupia, sygn. KA 15279..., op. cit., [bez paginacji].

³⁶ M. Wolniewicz, *Wojenny semestr...*, op. cit., s. 357.

zajmował się rannymi, rodzinami żołnierzy, dostarczaniem żywności dla cywilów, pomocą sanitarną itp.³⁷ 10 września 1939 r. Gestapo aresztowało ks. Jana Krajewskiego oraz kierowniczkę poznańskiego okręgu „Caritas”, Martę Fiedler. Po powrocie z kampanii wrześniowej aresztowany został też ks. Józef Jasiński, dyrektor poznańskiego okręgu „Caritas”. Biura instytucji zamknięto, a agendy Wydziału Opiekuńczego przeszły, wraz z pracownikami, pod kuratelę Wydziału Opieki Społecznej przy Zarządzie Miejskim w Poznaniu³⁸. Likwidacji uległy również centrale: Dzieł Papieskich Rozszerzenia Wiary i Apostoła św. Piotra, Związku Kobiet Katolickich, Związku Katolickiej Młodzieży Męskiej oraz Szkoła Wyższa Nauk Społecznych Katolickich, Katolicki Instytut Wychowawczy, Instytut Archidiecezjalny Akcji Katolickiej, Instytut Archidiecezjalny Wyższej Kultury Religijnej, Instytut Archidiecezjalny „Caritas”, Wyższa Rada Pań Miłosierdzia Konferencji św. Wincentego à Paulo, Centrala Związków Chórów Kościelnych, Instytut Kasy Pomocniczej dla Księży Emerytów³⁹. Według raportu hitlerowskiej Służby Bezpieczeństwa *pobieżne badania wykazały, że Kościół katolicki w Poznaniu systematycznie inspirował polski ruch szowinistyczny. Katolickie stowarzyszenia i zrzeszenia odgrywały nadzwyczaj doniosłą rolę w życiu politycznym Poznania; były ważnym ośrodkiem antyniemieckiej nagonki*⁴⁰.

Przez cały wrzesień i w początkach października 1939 r. w katedrze poznańskiej odbywały się nabożeństwa. 4 października 1939 r. o godzinie 4.30 rano Gestapo i policja porządkowa zajęły gmachy na Ostrowie Tumskim, przeprowadzając rewizje, aresztując księży. Zamknięta została katedra poznańska, rzekomo z powodu niebezpieczeństwa katastrofy budowlanej⁴¹. Początkowo Niemcy planowali rozebrać katedrę, ale uznali, że jest

³⁷ *Woj. Obywatelski Komitet Społeczny*, „Dziennik Poznański” nr 206 z 8 IX 1939 r., s. 2.

³⁸ M. Fiedler, Z. Krall, *Szkic historyczny Akcji Charytatywnej w Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej za lata 1907-1939*, pod kierunkiem ks. prałata Jana Krajewskiego, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej” 1991, nr 12, s. 495. Istnienie „Caritas” uznano od 1 IV 1941 r. za *niepożądane ze względów państwowo-policyjnych*. Rozwiązano organizację, a zebrane przez nią pieniądze dla potrzebujących Polaków skonfiskowano [*Położenie ludności...*, op. cit., s. 305]. Dom starców „Caritas” przy ul. Skarbowej 6/7 [obecnie ul. Stanisława Taczaka] zajęła Narodowosocjalistyczna Ludowa Opieka Społeczna [S. Nawrocki, *Konfiskata kościołów, budynków proboszczowskich oraz ziemi kościelnej podczas okupacji niemieckiej Wielkopolski w latach 1939-1945*, (w:) *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, pod. red. F. Lenorta, K. Lutyńskiego, [t.] 1, Poznań 1998, s. 239].

³⁹ S. Kosiński, *Dwa raporty kardynała...*, op. cit., s. 37.

⁴⁰ J. Wolny, *Arcybiskup Adam Stefan Sapieha w obronie Narodu i Kościoła polskiego w czasie II wojny światowej*, (w:) *Księga Sapieżyńska*, t. II, *Działalność kościelna i narodowa Adama Stefana Sapiehy*, praca zbiorowa pod red. J. Wolnego, Kraków 1986, s. 219.

⁴¹ J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej. Tom I. Kościół katedralny w Poznaniu. Studium historyczne*, Poznań 1959, s. 167-168.

to wybitne dzieło niemieckich oraz włoskich mistrzów i należy je zachować⁴². W październiku 1939 r. rozpoczęły się w Arcybiskupim Seminarium Duchownym w Poznaniu wykłady, ale uczelnia borykała się z problemami finansowymi, toteż klerycy kwestowali u poznańskich proboszczów. 1 października 1939 r. odbyła się skromna inauguracja roku akademickiego. 3 października 1939 r. około godziny 4.00 rano seminarium otoczyli żandarmi niemieccy, rozpoczęła się rewizja w poszukiwaniu rzekomo ukrytej broni⁴³. Klerycy zostali zgromadzeni w audytorium, rektor sprawdził obecność, zwolniono tylko ks. Stanisława Janasika, który okazał dokumenty z Watykanu. Około godziny 7.30 zezwolono klerykom na przejście do kaplicy i przyjęcie komunii świętej. Okupanci cały czas płądrowali budynek, rewizja zakończyła się w południe. 4 października 1939 r. seminarium zamknięto. Ostateczna likwidacja Arcybiskupiego Seminarium Duchownego nastąpiła 4 listopada 1939 r., a budynek zaadaptowano dla potrzeb policji niemieckiej. Klerycy otrzymali prowizoryczne zaświadczenia o odbytych studiach, wymeldowania i przepustki umożliwiające powrót do domów⁴⁴. W kaplicy, opieczętowanej przez niemiecką policję, stworzono magazyn emblematów religijnych lub magazyn mundurów lotniczych⁴⁵.

Dnia 31 października 1939 r. do prezydium policji wezwano poznańskie władze duchowne. Ks. bp Walenty Dymek wysłał w zastępstwie ks. Franciszka Rucińskiego-Nagórnego i ks. Teodora Taczaka. Władze niemieckie obwieściły przybyłym zakaz śpiewania w kościołach pieśni patriotycznych oraz ograniczyły publiczne nabożeństwa kościelne, zwłaszcza żałobne w dniu Wszystkich Świętych i w Zaduszki. Ks. bp Walenty Dymek zalecał, by proboszczowie przyjmowali zapowiedzi przedmałżeńskie przesyłane przez kapelanów katolików niemieckich i ogłaszali je zgodnie zobowiązującymi zasadami i opłatami oraz żeby wystawiali poświadczenia wygłoszonych zapowiedzi, a *przy pogrzebach*

⁴² S. Podleński, *Wierni Bogu i Ojczyźnie. Duchowieństwo katolickie w walce o niepodległość Polski w II wojnie światowej*, Warszawa 1971, s. 138.

⁴³ M. Fąka, *Dzieje okupacyjne Kapituły...*, op. cit., s. 284.

⁴⁴ *Położenie ludności...*, op. cit., s. 301 – fragment tajnego sprawozdania policji bezpieczeństwa w Poznaniu z 6 X 1939 r.; M. Wolniewicz, *Wojenny semestr...*, op. cit., s. 356-358. Por. K. Śmigiel, *Z dziejów wielkopolskich seminariów...*, op. cit., s. 77-81.

⁴⁵ J. Nowacki, *Seminarium Duchowne w Poznaniu*, (w:) W. Hozakowski, J. Nowacki, L. Piechnik, *Dzieje Seminarium Duchownego w Poznaniu w latach 1564-1939*, Poznań 2006, s. 70-71; AAP, AP Ok, sygn. OK 124, *Zestawy strat [materialnych] Archidiec. Poznańskiej w latach wojny i okupacji 1939-1945 z roku 1967 – Zestawienie strat Archidiecezji Poznańskiej w latach wojny i okupacji 1939-1945* [akta luźne bez paginacji].

W 1940 r. niemiecki Samorząd Okręgowy chciał w budynkach seminarium urządzić szkołę muzyczną. W pismach informowano, że w seminarium pozostało dużo instrumentów muzycznych, które ostatecznie Arthur Greiser w decyzji z 16 XII 1940 r. kazał skonfiskować i przekazać nowo powstającej szkole – Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN), Namiestnik Rzeszy Okręgu Kraju Warty w Poznaniu, sygn. 62/203, *Karmeliter Kloster Posen*, k. 3-4.

pobierali za świadczenia, udzielane przez parafię, tylko opłaty dla kasy kościelnej wedle taksy ustalonej⁴⁶. Poznańscy kapłani zostali 11 listopada 1939 r. ponownie wezwani przez okupantów niemieckich, tym razem na Ostrów Tumski, gdzie zostali poinformowani o zakazie odprawiania mszy świętych i nabożeństw na cmentarzach. Oznajmiono im też, że kościoły mogą być otwarte jedynie od godziny 8.00 do 11.00. Zezwolono na odprawianie mszy pogrzebowych⁴⁷.

Działalność ks. biskupa Walentego Dymka

Kiedy 3 września 1939 r. ks. bp Walenty Dymek odbierał od prymasa Polski kard. Augusta Hlonda uprawnienia dotyczące zastępstwa prawnego, zrównującego go pod względem prawa z biskupem rezydencjalnym⁴⁸, nie zdawał sobie sprawy, że przez najbliższe 5 lat będzie faktycznym przywódcą duchowym dla katolików w archidiecezji poznańskiej. 4 września 1939 r. o godzinie 1.30 w nocy ks. bp Walenty Dymek objął obowiązki administratora archidiecezji poznańskiej⁴⁹. W pierwszych dniach wojny nawoływał wiernych, by ze względów bezpieczeństwa nie gromadzili się przed świątyniami czy przydrożnymi obiektami kultu. 13 września 1939 r. na sesji Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu, ks. bp Walenty Dymek poinformował, że na mocy postanowienia prymasa Polski kard. Augusta Hlonda objął jego zastępstwo⁵⁰. Na posiedzeniu ustalono, że zostaną naprawione szkody na Ostrowie Tumskim, spowodowane wysadzeniem mostów nad Cybiną i Wartą. 14 września 1939 r. ks. bp Walenty Dymek polecił poznańskim proboszczom, by w najbliższą niedzielę 17 września pouczyli wiernych, że nadal powinni gorliwie korzystać z nabożeństw i sakramentów świętych, zgodnie z zasadą, że każdy katolik trwa w łasce uświęcającej. Zalecał, by wzywać do spokoju i rozważnego postępowania, do zachowania równowagi ducha, niesprzeciwiania się zarządzeniom obecnej władzy, unikania wszelkich sytuacji i działań, mogących sprowadzić na obywateli sankcje oraz do otoczenia opieką ubogich⁵¹. Podobny zbiór zaleceń wydany został 21 września 1939 r., w których bp Walenty Dymek ponownie

⁴⁶ AAP, AP Ok, sygn. OK 3..., op. cit., [k. 9], pismo z 1 XI 1939 r.

⁴⁷ S. Ruks, *Historia parafii św. Stanisława Kostki w Poznaniu na Winiarach od roku 1928 do roku 1979*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu, Poznań 1998, mps, BWTUAM, sygn. M 2340, s. 37.

⁴⁸ K. Śmigiel, *Kościół katolicki w tzw. Okręgu Warty 1939-1945*, Lublin 1979, s. 82.

⁴⁹ Ł. Kędzierski, *Działalność duszpasterska Arcybiskupa Walentego Dymka w latach 1939-1945*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny, Poznań 2007, mps, Biblioteka Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (BWTUAM), sygn. WT UAM M 39894, s. 56.

⁵⁰ L. Wilczyński, *Kapituła Metropolitalna...*, op. cit., s. 268.

⁵¹ AAP, AP Ok, sygn. OK 3..., op. cit., [pismo z 14 IX 1939 r.], [k. 4].

wzywał do zachowania spokoju, niesprzeciwiania się zarządzeniom władz. Wskazywał, że miejscem modlitwy jest kościół i dom rodzinny, dlatego biskup nie polecał gromadzenia się przed figurami, krzyżami i pomnikami, sugerował, aby rezygnować z modlitwy za Ojczyznę i prezydenta. Miały być wygłaszane kazania katechizmowe, a nauka w konfesjonale mogła dotyczyć tylko wiary i zbawienia, by w domyśle nie poruszać spraw bieżących i politycznych. Bractwa miały być prowadzone jak dotychczas, podobnie jak przygotowywanie dzieci do sakramentów świętych, nie obowiązywały posty⁵². Kiedy los Polski był już przesądzony, 25 września 1939 r. ks. bp Walenty Dymek wydał zbiorczy zbiór zaleceń, będący w większości kompilacją poprzednich zarządzeń. Dodano zapisy o przywróceniu normalnego porządku nabożeństw *wedle zwyczaju przedwojennego* umożliwiające wiernym codzienne przystępowanie do komunii świętej i spowiedzi, nakazywał *wiernym okazywać miłość i wyrozumiałość, biuro parafialne prowadzić prawidłowo i gorliwie*, zniesiono post i obowiązek wstrzemięźliwości *ze słusznych powodów*, modlitwę po sumie biskup nakazał pominąć. Według tego dokumentu, w kościołach można było śpiewać pieśni jedynie o treści religijnej. Podobnie jak wcześniej, nie zalecano sprzeciwiania się zarządzeniom władz niemieckich, a w kazaniach i konfesjonatach kazano poruszać tylko sprawy wiary i zbawienia duszy⁵³. 1 października 1939 r. ks. bp Walenty Dymek odprawił inauguracyjną mszę świętą dla kleryków z Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Poznaniu, wygłosił przemówienie podtrzymujące na duchu, starając się nie okazywać przygnębienia. Dwa dni później, po zajęciu przez hitlerowców Ostrowa Tumskiego, nałożony został na niego areszt domowy⁵⁴. Przez pierwsze pół roku był internowany w swoim domu, później mógł poruszać się w obrębie Ostrowa Tumskiego, z możliwości której nie korzystał⁵⁵. 1 listopada 1939 r. ks. bp Walenty Dymek wydał ordynację dla kapelana niemieckich katolików w Poznaniu o. Hilariusza Breitingera⁵⁶, rezydującego przy kościele klasztornym Braci Mniejszych Konwentualnych pw. św. Antoniego Padewskiego przy ul. Franciszkańskiej w Poznaniu.

⁵² Ibidem, [pismo z 21 IX 1939 r.], [k. 5].

⁵³ Ibidem, [k. 6].

⁵⁴ Ł. Kędziński, *Działalność duszpasterska...*, op. cit., s. 57.

⁵⁵ K. Śmigiel, *Kościół katolicki w tzw. Okręgu Warty...*, op. cit., s. 85.

⁵⁶ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKM), Teki Sapieżyńskie, sygn. TS XXVI/1, *Ordinatio pro sacerdote Ordinis S. Francisci Conventus Posnaniensis, delegato ad exercendam curam animarum catholicorum nationis germanicae civitatis Posnaniensis* [akt nominacji Hilariusza Breitingera]. Nominację tę podjęto *w interesie więc dobra duchownego, ponieważ nie było innego sposobu zapobieżenia bardzo ciężkim szkodom, które zarządzenia władz cywilnych wyrządziły opiece duchownej, a które to szkody wnet mogłyby stać się do naprawienia (...) władze okupacyjne wprowadziły* – AKM, Teki Sapieżyńskie, sygn. TS XXXIX/109, *Wartheland*.

Ordynacja ta umożliwiała wykonywanie czynności wobec niemieckich katolików, takich jak udzielanie im sakramentów świętych, przygotowywanie dzieci do sakramentów świętych, przyjmowanie do I komunii świętej, prowadzenie ksiąg kościelnych⁵⁷.

Pomimo aresztu domowego i ograniczonych możliwości, ks. bp Walenty Dymek, prowadził dość aktywną działalność. Udzielił potajemnie święceń alumnom – 7 kwietnia 1940 r. wyświęcono 3 kapłanów, 3 diakonów i 4 subdiakonów, a święcenia odbyły się w konspiracji w kaplicy rezydencji biskupiej⁵⁸. Do 1941 r. wydawał szereg zarządzeń⁵⁹ dotyczących życia religijnego w archidiecezji poznańskiej, takich jak godziny odprawiania nabożeństw, organizacji porządku przed świątyniami (w związku z uczestnictwem dużej liczby wiernych w mszach świętych), słuchania spowiedzi, śpiewania pieśni religijnych, obchodów świąt kościelnych czy pełnienia dyżurów parafii na poznańskich cmentarzach. Reagował również na wakaty w parafiach związane z aresztowaniami księży, mianując wikariuszy substytutów, przenosząc duchownych do parafii pozbawionych kapłana. Zezwalał na potajemne duszpasterstwo księży, siostrom zakonnym wydał zgodę na samodzielne przyjmowanie i rozdawanie Najświętszego Sakramentu. W 1943 r. ks. bp Walenty Dymek wyraził zgodę na powstanie Wydziału Teologicznego Tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich⁶⁰, na którym wykładali księża z archidiecezji poznańskiej, między innymi ks. Szczyński Dettloff, ks. Seweryn Kowalski, ks. Maksymilian Rode.

Ks. bp Walenty Dymek posiadał powiązania z polskim ruchem oporu, co potwierdzał protokół konferencji kierowników Urzędów Tajnej Policji Państwowej w Inowrocławiu, Łodzi, Poznaniu, odbytej 19 listopada 1942 r. Policja niemiecka miała dysponować w tej sprawie dowodami, choć charakter i rola tych powiązań nie zostały przez hitlerowców udowodnione⁶¹. Między biskupem a Delegaturą Rządu RP na Kraj istniała stała wymiana informacji o sytuacji w okupowanej Polsce, które były też podstawą do sporządzania

⁵⁷ AAP, AP Ok, sygn. OK 3..., op. cit., [k. 9], pismo z 1 XI 1939 r.

⁵⁸ K. Śmigiel, *Rola kościołów chrześcijańskich w Kraju Warty 1939-1945*, (w:) *Materiały i Studia*, pod red. F. Stopniaka, z. 2, Warszawa 1978, s. 362-363.

⁵⁹ Zostały one omówione w dalszej części tekstu.

⁶⁰ K. Śmigiel, *Rola kościołów chrześcijańskich w Kraju Warty...*, op. cit., s. 360. Zob. W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich w latach 1940-1944*, Poznań 1946.

⁶¹ K. Śmigiel, *Rola kościołów chrześcijańskich w Kraju Warty...*, op. cit., s. 376.

raportów o stanie archidiecezji poznańskiej, wysyłanych następnie przez ks. bp. Walentego Dymka do Watykanu⁶².

Przez całą okupację ks. bp Walenty Dymek utrzymywał nieoficjalne kontakty z niemieckimi duchownymi, którzy krytykowali hitlerowską politykę wobec Kościoła. Hitlerowcy permanentnie odmawiali możliwości kontaktu biskupa z osobami spoza kraju, na przykład z abp. Cesarem Orsenigo⁶³. Z kolei o. Hilarius Breitinger uważał go za swego *kanonicznego zwierzchnika i informował go o wszystkich swych krokach na tajnych spotkaniach u niemieckiego rolnika na skraju miasta*⁶⁴. Władze hitlerowskie unikały ks. bp. Walentego Dymka, który od jesieni 1939 r. domagał się prawnego uregulowania sytuacji polskiego Kościoła w Kraju Warty. Jedynym wyższym urzędnikiem niemieckim, który spotkał się z polskim biskupem był dr Kurt Birk, szef referatu do spraw kościelnych administracji Kraju Warty. Jedyna znana rozmowa odbyła się na pewno 18 października 1942 r. i dotyczyła projektu statutu Rzymskokatolickiego Kościoła Narodowości Polskiej. Większość zarządzeń hitlerowskich przekazywana była ustnie biskupowi przez funkcjonariuszy Gestapo.

Ks. bp Walenty Dymek został mianowany 9 kwietnia 1942 r. administratorem apostolskim dla katolików polskich w Kraju Warty⁶⁵, której to funkcji nie podjął⁶⁶. Również jego projekt statutu Rzymskokatolickiego Kościoła Narodowości Polskiej nie został przez okupantów niemieckich przyjęty⁶⁷.

W styczniu 1943 r. hitlerowcy przenieśli ks. bp. Walentego Dymka do parafii pw. Matki Boskiej Bolesnej w Poznaniu. Mieszkał też tam Niemiec Franz Wolf⁶⁸, którego zadaniem było obserwowanie i biskupa. Niemcy założyli podsłuch, co odkryto podczas remontu w latach siedemdziesiątych XX w.⁶⁹ Ks. bp Walenty Dymek odprawiał potajemnie msze święte na plebanii. Kiedy aresztowano ks. Alfonsa Jankowskiego, biskup zaczął

⁶² Ł. Kędziński, *Działalność duszpasterska...*, op. cit., s. 61. Raporty takie wysłane były między innymi 1 XII 1939 r., 9 II 1940 r., 26 IX 1941 r.

⁶³ J. Dymek, *Arcybiskup Walenty Dymek 1888-1956*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny, Poznań 2010, mps, BWTUAM, sygn. WT UAM M 84872, s. 47.

⁶⁴ K. M. Pospieszalski, *O wspomnieniach niemieckiego duszpasterza w tzw. Kraju Warty*, (w:) *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939-1956*, praca zbiorowa, red. B. Bejze, A. Galiński, Łódź 1992, s. 214.

⁶⁵ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. II, Warszawa 1970, s. 182, 184.

⁶⁶ Ł. Kędziński, *Działalność duszpasterska...*, op. cit., s. 61-62.

⁶⁷ J. Sziling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939-1945. Tzw. okręgi Rzeszy: Gdańsk – Prusy Zachodnie, Kraj Warty i Regencja Katowicka*, Poznań 1970, s. 121-122.

⁶⁸ AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. Matki Boskiej Bolesnej z 18 XI 1977 r., s. 3 – *gestapowiec do spraw wyznań z żoną i 2 córkami*.

⁶⁹ J. Dymek, *Arcybiskup Walenty Dymek...*, op. cit., s. 46.

pomagać przy spowiedzi, ale stało się to niebezpieczne, bowiem wierni zaczęli chwalić się spowiedzią u biskupa⁷⁰. W 1943 r. poznańskie Gestapo zwróciło się z propozycją do ks. bp. Walentego Dymka, by podpisał antykomunistyczną deklarację, co spotkało się z jego kategoryczną odmową⁷¹. Władze okupacyjne pozwoliły mu jeden raz na wystąpienie publiczne w języku polskim. Miało to miejsce podczas pogrzebu ofiar alianckiego nalotu na Poznań z 9 kwietnia 1944 r. Pogrzeb odbył się 13 kwietnia 1944 r. na poznańskim cmentarzu przy ul. Głównej (Miłostowo), ale władze hitlerowskie zorganizowały pogrzeb z wyrachowaniem chcąc wykorzystać dla swoich celów nastroje smutku i uczuć religijnych Polaków⁷². Przemówienie ks. bp. Walentego Dymka nie zawierało żadnych akcentów politycznych. Mowa była o ofiarach nalotu wojennego, biskup zalecał też głęboką wiarę – zawsze i wszędzie (...) nie wahać się i lękać (...), bo (...) kto nie wierzy, nie bywa sądzony⁷³, natomiast autor *Raportu z bombardowania Poznania w dniu 9 kwietnia* sporządzony dla Delegatury Rządu RP na Kraj streścił słowa ks. bp. Walentego Dymka, twierdząc że wzywał do spotęgowania życia religijnego oraz duchowego i gotowości w obliczu niepewnego jutra⁷⁴. 26 stycznia 1945 r. gen. mjr Ernst Mattern, dowódca twierdzy Poznań, w momencie, gdy na przedpolach miasta pojawiły się wojska radzieckie, zaproponował ks. bp. Walentemu Dymkowi wspólne podpisanie *Apelu do polskiej ludności*. Biskup odpowiedział, że jako osoba duchowna modli się za wszystkich ludzi, lecz jest Polakiem i nie może podpisywać dokumentów z hitlerowskim generałem⁷⁵. Kiedy część Poznania była już wyzwolona, ks. bp. Walenty Dymek odprawił 11 lutego 1945 r. na Rynku Łazarskim połowę mszę świętą w intencji wyzwolenia miasta. Przystąpił również niezwłocznie do odbudowy struktury kościelnej archidiecezji poznańskiej. Prymas Polski kard. August Hlond po powrocie z

⁷⁰ A. Antkowiak, *Parafia Matki Boskiej Bolesnej w Poznaniu w latach okupacji 1939-1945*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu, Poznań 1992, mps, BWTUAM, sygn. M 1267, s. 48-50.

⁷¹ Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983, s. 263.

⁷² M. Olszewski, *Straty i martyrologia ludności polskiej w Poznaniu 1939-1945*, Poznań 1973, s. 226. W 1952 r. poznański Urząd Bezpieczeństwa bezskutecznie próbował skompromitować abp. Walentego Dymka zdjęciami z pogrzebu, na których stoi w towarzystwie hitlerowców. Starano się też wyszukać w rodzinie arcybiskupa osoby, które podpisały folkslistę. Zob. K. Białecki, *Pod czujnym okiem bezpieki. Arcybiskup Walenty Dymek w materiałach WUBP w Poznaniu*, (w:) *Ksiądz Arcybiskup Walenty Dymek Metropolita Poznański (1888-1956)*, pod red. L. Wilczyńskiego, Poznań 2010, s. 177-202; L. Wilczyński, *Ksiądz arcybiskup Walenty Dymek. Efekty inwigilacji*, (w:) *Ksiądz Arcybiskup Walenty Dymek...*, op. cit., s. 203-234.

⁷³ AAP, Biskupi i arcybiskupi poznańscy, sygn. OA XII/18, *Akta Arcybiskupie – Dymek Walenty Arcybiskup: Przemówienia III*, dawna sygn. OA 3321/1.

⁷⁴ AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202/III/156 (mf 2270/4), *Raport z bombardowania Poznania w dniu 9 kwietnia*, k. 143.

⁷⁵ Ł. Kędziński, *Działalność duszpasterska...*, op. cit., s. 65-66.

Rzymu do Polski 3 lipca 1946 r. ogłosił, że od Piusa XII przywiózł nominację dla ks. bp. Walentego Dymka na arcybiskupa tytularnego *Nicopolis in Epiro* jako wyraz uznania *Stolicy Apostolskiej dla jego niezłomnej postawy w czasie okupacji*⁷⁶. Ks. bp Walenty Dymek swą charyzmatyczną postawą zapisał wielką kartę w okupacyjnej historii archidiecezji poznańskiej, jak i samego Poznania. Pozostając w mieście również podczas ciężkich walk o Poznań w 1945 r. był oparciem, ostoją nadziei i otuchy. Swą niezłomną postawą wobec hitlerowców, odwagą, honorem, wiernością, niesieniem pomocy zarówno duchownym jak i mieszkańcom, samą obecnością, dzieleniem wspólnego okupacyjnego losu z wiernymi, na zawsze wpisał się w pamięć Polaków jako okupacyjny przywódca religijny archidiecezji poznańskiej.

Polityka niemieckich okupantów wobec poznańskich parafii

Szczególne dla archidiecezji poznańskiej miejsce kultu religijnego i bezcenny zabytek architektoniczny, jakim była katedra poznańska, zamienione zostało⁷⁷ przez hitlerowców na skład amunicji i sprzętu wojskowego oraz miejsce, do którego Niemcy zwozili zdobycze pochodzące z grabieży⁷⁸, głównie zbiory dzieł sztuki malarskiej i cenne przedmioty kultu religijnego⁷⁹. Pod koniec wojny w katedrze gromadzono również mienie zagrabione podczas powstania warszawskiego – ubrania, futra, maszyny do szycia, bieliznę⁸⁰. Na potrzeby administracji wojskowej zarekwirowano budynki kościelne usytuowane wokół kościoła katedralnego. Kościół pw. Najświętszej Marii Panny⁸¹ i kościół pw. św. Małgorzaty zamieniono na magazyny mebli i wyposażenia rabowanego w wielkopolskich pałacach, muzeach i kościołach. W kościele pw. św. Małgorzaty magazynowano zarekwirowane książki, z których powstały *stosy (powyżej okien)*⁸². W kaplicy pałacu prymasowskiego Niemcy ustawili psią budę⁸³. Budynki rezydencji arcybiskupa poznańskiego zajęła niemiecka

⁷⁶ Ibidem, s. 69.

⁷⁷ Zamknięcie katedry Niemcy uzasadniali groźbą katastrofy budowlanej – S. Kosiński, *Dwa raporty kardynała...*, op. cit., s. 108.

⁷⁸ M. Fąka, *Dzieje okupacyjne Kapituły...*, op. cit., s. 290; J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej. Tom I...*, op. cit., s. 168.

⁷⁹ N. Szuman, *Grabież dóbr kultury polskiej w ramach działalności „Generalnego Powiernika dla Zabezpieczenia Niemieckich Dóbr Kultury na Wschodnich Ziemiach Przyłączonych”*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1948, t. IV, s. 181.

⁸⁰ J. Kasperski, [Inc.:] *Z chwilą wkroczenia wojsk niemieckich...*, Uniwersytet Poznański, rkps, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu (BU), sygn. 3907033, s. 8.

⁸¹ PISE, AAmb. RPSA, sygn. 63 [hasło 122], *Stosunki Stolicy Apostolskiej z Polską*, k. 54 – na muzeum.

⁸² M. Fąka, *Dzieje okupacyjne Kapituły...*, op. cit., s. 290.

⁸³ S. Kosiński, *Dwa raporty kardynała...*, op. cit., s. 138.

policja⁸⁴, w gmachach Kurii Metropolitalnej i Kapituły Metropolitalnej urządzono mieszkania służbowe dla niemieckiej policji⁸⁵. W listopadzie 1940 r. magazyny Muzeum Archidiecezji Poznańskiej zostały przejęte przez Muzeum Cesarza Fryderyka (Kaiser Friedrich Museum) w Poznaniu⁸⁶.

Kościół Parafii Kolegiackiej św. Marii Magdaleny Niemcy zaadaptowali na składnicę łupów przywiezionych z Warszawy, choć w 1940 r. planowano świątynię zamienić na salę widowiskową lub kino⁸⁷. W prepozytówce urządzono stołówkę dla urzędników Arthura Greisera, wikariat zamieniono na biura, dom katolicki przeznaczono na szkołę zdobniczą⁸⁸.

Z kolei plebanię i dom katolicki parafii pw. Bożego Ciała okupanci przeznaczyci na potrzeby policji⁸⁹, w świątyni magazynowane było umundurowanie⁹⁰. W parafii pw. Chrystusa Króla niemieccy urzędnicy wycenili probostwo na 37 000 zł i przekazali je w użytkowanie miejskiemu urzędowi zajmującemu się opieką nad młodzieżą. Planowano na plebanii urządzić sierociniec dla polskich dzieci, choć ostatecznie powstał tam dom starców dla Niemców⁹¹. Prawdopodobnie w kościele składowano meble, o czym świadczy jedna z relacji, według której *do kościoła na Górczynie zwozi się stare meble, wozy wjeżdżają wprost do kościoła*⁹².

Natomiast w kościele parafii pw. Chrystusa Odkupiciela urządzono magazyn żywności dla Niemieckiego Czerwonego Krzyża⁹³. Z kościoła parafii pw. Imienia Maryi okupanci zrobili magazyn mebli i win, plebania od października 1941 r. częściowo przeznaczona była na przedszkole, a reszta budynku na mieszkania dla niemieckich rodzin.

⁸⁴ A. A. Łuczak, *Głodny*, Poznań 1978, s. 26 – w pałacu arcybiskupim znajdowała się Komendantura Straży Pożarnej.

⁸⁵ AAP, AP Ok, sygn. OK 124..., op. cit., [akta luźne bez paginacji].

⁸⁶ AAP, AP Ok, sygn. OK 256, *Przejęcie magazynów Muzeum AP przez Kaiser Friedrich-Museum (kopia)*, [pismo z 9 XI 1940 r. (nr 2093/40) od dyrektora Kaiser Friedrich-Museum Rühlego do Standartenführera Felscha z Tajnej Policji Państwowej w Poznaniu].

⁸⁷ *Cultural losses of Poland. Index of Polish cultural losses during the German occupation, 1939-1944*, edited by Ch. Estreicher, manuscript edition, London MCMXLIV [1944], s. 261.

⁸⁸ AAP, AP Ok, sygn. OK 124..., op. cit., [akta luźne bez paginacji].

⁸⁹ AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. Bożego Ciała z 9 XII 1977 r., s. 2.

⁹⁰ J. Kasperski, [Inc.:] *Z chwili wkroczenia wojsk niemieckich...*, op. cit., s. 8.

⁹¹ S. Nawrocki, *Konfiskata kościołów...*, op. cit., s. 238.

⁹² SPP, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, teka nr 46, L. p. 6/Kość., *Wiadomości ogólne i Abschrift z września 1941 r.*; PISE, AAmb. RPSA, sygn. 63 [hasło 122]..., op. cit., k. 45 v.

⁹³ Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP), Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraju Warty – Poznań, sygn. 1187, *Freigabe von geschlossenen polnischen Kirchen für Einlagerungszwecke* [bez paginacji].

Klucze do świątyni zdeponowane zostały na posterunku policji przy ul. Kołobrzeskiej. W związku z nadejściem frontu od lutego 1945 r. na plebanii urządzono szpital polowy⁹⁴.

Na probostwie parafii pw. Matki Boskiej Bolesnej mieszkał Niemiec Franz Wolf⁹⁵, którego zadaniem było obserwowanie i inwigilowanie ks. bp. Walentego Dymka, przebywającego od 1943 r. w areszcie domowym na terenie parafii. Na tyłach kościoła stał nieukończony dom katolicki i władze niemieckie chciały go przeznaczyć na internat dla uczniów, jednak ostatecznie zorganizowano tam żłobek⁹⁶ lub przedszkole z trzema oddziałami⁹⁷.

Magazyn akt i książek zrabowanych w polskich mieszkaniach był w kościele parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Floriana. Probostwo zostało przeznaczone na niemieckie mieszkania, a pomieszczenia biurowe i salki na parterze zajęło Hitlerjugend. Biuro parafialne zostało przeniesione na trzecie piętro do mieszkania ks. prof. Brunona Kosznika⁹⁸.

Probostwo parafii pw. Najświętszej Marii Panny Niepokalanie Poczętej zasiedlono osobami świeckimi⁹⁹, a w świątyni Niemcy zrobili magazyn mebli i nasion¹⁰⁰. Wehrmacht urządził w kościele parafii pw. św. Andrzeja Boboli magazyn sprzętu sanitarnego¹⁰¹ lub mebli¹⁰². Plebania parafii pw. św. Antoniego Padewskiego została 19 lipca 1941 r. przejęta przez Zarząd Miejski¹⁰³, w kościele hitlerowcy składowali urządzenia dla lotnictwa¹⁰⁴.

Od 1943 r. w kościele parafii pw. św. Jana Jerozolimskiego za Murami był magazyn wojskowy, w którym Niemcy przechowywali mundury, płaszcze, materiały do szycia, tam urządzono też szwalnię. Wcześniej świątynia pełniła rolę magazynu poznańskiego Muzeum

⁹⁴ AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. Imienia Maryi z 28 XI 1977 r., s. 4; W. Bukowski, *Okres od 1939 do 1945 r.*, (w:) C. Kaszubowski, W. Bukowski, *75 lat Parafii pw. Imienia Maryi...*, op. cit., s. 32.

⁹⁵ AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. Matki Boskiej Bolesnej..., op. cit., s. 3 – *gestapowiec do spraw wyznań z żoną i 2 córkami*.

⁹⁶ S. Nawrocki, *Konfiskata kościołów...*, op. cit., s. 238.

⁹⁷ AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. Matki Boskiej Bolesnej..., op. cit., s. 1.

⁹⁸ AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Floriana z 30 XI 1977 r., s. 6-7; B. Jurkiewicz, *Mój Poznań nieznany 1900-2003*. Cz. 1: *100 lat kościoła i parafii p. w. Najświętszego Serca Jezusa i św. Floriana w Poznaniu na Jeźycach*, Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (BRacz), rkp. 4151, k. 16.

⁹⁹ A. Łagoda, *Dzieje Parafii p. w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny Poznań-Główna w latach 1924-1993*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny, Poznań 2002, mps, BWTUAM, sygn. WT UAM M 1251, s. 45.

¹⁰⁰ AAP, AP Ok *Zestawy strat [materialnych] Dekanatów Archidiec. Poznańskiej w latach wojny i okupacji 1939-1945 (z roku 1967)*, [akta luźne bez paginacji].

¹⁰¹ R. Witkowski, (przy współpracy R. Schneidera), *Monografia Junikowa*, Poznań 2002, s. 72.

¹⁰² APP, Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraju Warty – Poznań, sygn. 1187..., op. cit. [bez paginacji].

¹⁰³ AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. św. Antoniego Padewskiego, s. 1.

¹⁰⁴ APP, Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraju Warty – Poznań, sygn. 1187..., op. cit. [bez paginacji].

Cesarza Fryderyka¹⁰⁵. Również kościół pw. św. Kazimierza przy Wojewódzkim Zakładzie dla Głuchoniemych służył jako magazyn, a klasztor jako koszary Wehrmachtu, a później SS. W domu katolickim Niemcy zorganizowali szwalnię¹⁰⁶.

Kościół parafii pw. św. Jana Kantego mógł funkcjonować w ograniczonym zakresie. Po aresztowaniu 15 sierpnia 1940 r. ks. Tadeusza Wojciechowskiego, zarządcą parafii ustanowionym 16 sierpnia 1940 r. przez ks. bp. Walentego Dymka, został ks. Stanisław Szymański, przed wojną nauczyciel religii w Państwowym Gimnazjum Żeńskim im. Generałowej Zamoyskiej w Poznaniu. 22 lutego 1941 r. Niemcy nakazali zamknąć świątynię pod pretekstem zagrożenia bezpieczeństwa ze względu na rzekome usterki¹⁰⁷. Od tej decyzji ks. Stanisław Szymański złożył odwołanie, ale pod jego nieobecność kościół zamknięto i wywieszono szyld w języku niemieckim: *Towarzystwo uprawiania sportu w jeździe konnej*. Kościół przekształcono w stajnię¹⁰⁸, a za budynkiem urządzono tor wyścigowy¹⁰⁹. W 1944 r. budynek kościoła przejęło wojsko¹¹⁰.

Kościół pw. św. Jana Vianneya okupanci chcieli początkowo przeznaczyć na użytek Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych. W końcu został zamieniony na magazyn wojskowy,

¹⁰⁵ AIPN, Namiestnik Rzeszy Okręgu Kraju Warty w Poznaniu, sygn. 62/222, [*Likwidacja kościołów – projekt przebudowy kościoła katolickiego w Ostrowie na teatr i salę koncertową – plan sytuacyjny, zamiana budynków polskiego kościoła katolickiego na magazyny zboża, mebli, itd. – korespondencja, 1943, I-VIII*], k. 119-120.

¹⁰⁶ AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. św. Jana Jerozolimskiego za Murami, s. 2-3; H. Kondziela, *Kościół i klasztor OO. Reformatów w Poznaniu*, Poznań 1957, mps, Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, [księga inwentarzowa, s. 3, poz. 46], s. 19.

¹⁰⁷ Z. Potrawiak, *Moja parafia w latach okupacji /1939-1945/*, [Poznań – parafia pw. św. Jana Kantego], AAP, AP Ok, sygn. OK 127, *Moja parafia w latach okupacji 1939-1945* [Bukowiec], AAP, AP Ok, sygn. OK 127, *Dzieje Parafii i Dekanatów 1939-1945*, s. 4 – z powodu usterek tynkowych zagrażających zwiedzającym kościół.

¹⁰⁸ SPP, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, teka nr 46, L. p. 6/Kość., *Wiadomości ogólne i Abschrift z września 1941 r.*

¹⁰⁹ G. Metelski, *Kościół pod wezwaniem św. Jana Kantego w Poznaniu*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu, Poznań 1992, mps, BWTUAM, sygn. M 1256, s. 13-14; *50 lat parafii św. Jana Kantego w Poznaniu 1938-1988*, Poznań 1988, s. 16-17. Na temat tego kościoła wypowiedzieli biskupi niemieccy na konferencji w Fuldzie – *jeden z kościołów Poznania obrócono na ujeżdżalnię*. Zob. AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202/III/207 (mf 2271/5), *Memoriał zjednoczonych pasterzy diecezji Niemiec, zebranych na konferencję biskupów w Fuldzie, doręczony dnia 18 grudnia 1942 roku*, k. 2; PISE, AAmb. RPSA, sygn. 63 [hasło 122]..., op. cit., k. 45 – *maneż na cmentarzu kościelnym*.

Innych szczegółów dostarcza ankieta okupacyjna, według której 7 III 1941 r. kościelny dostał nakaz od Niemców oddania kluczy do kościoła, 10 III 1941 r. wpłynęło pismo o zajęciu kościoła na magazyn i obowiązku opuszczenia świątyni do 17 III 1941 r. – AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. św. Jana Kantego, s. 3.

¹¹⁰ G. Metelski, *Kościół pod wezwaniem św. Jana Kantego...*, op. cit., s. 13-14; *50 lat parafii św. Jana Kantego w Poznaniu...*, op. cit., s. 16-17.

przez pewien czas pełnił też funkcję stajni dla koni¹¹¹. Kościół parafii pw. Świętego Krzyża został zamknięty i przeznaczony na magazyn mebli¹¹², a plebanię zamieniono na mieszkania dla oficerów niemieckich i artystek Opery Poznańskiej¹¹³. W kaplicy publicznej pw. św. Łazarza w zakładzie św. Łazarza Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo przy ul. Sielskiej 13 okupanci składowali łóżka szpitalne¹¹⁴.

Kościół parafii pw. św. Marcina został zamknięty 8 października 1941 r. i przekazany na potrzeby Urzędu do Badań Genealogicznych, który wykorzystał świątynię jako magazyn akt¹¹⁵. W zakrystii hitlerowcy planowali urządzić pracownię fotograficzną. Probostwo i dom katolicki wyceniono na 270.000 zł. Mieszkali tam urzędnicy z Deutsche Waffen-und Munitionsfabriken¹¹⁶, inspektor administracyjny z miejscowego zarządu wojskowego oraz siostra przedwojennego proboszcza, ks. Teodora Taczaka¹¹⁷. Niemcy składowali tu również książki i niektóre eksponaty z poznańskich muzeów¹¹⁸.

Kościół pw. Przemienienia Pańskiego przy domu Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo przy ul. Długiej 1 został przerobiony przez niemieckich okupantów na salę gimnastyczną¹¹⁹. Kaplica półpubliczna pw. Najświętszego Zbawiciela w Zamku została przebudowana i zamieniona na prywatny gabinet Adolfa Hitlera¹²⁰.

W kościele pw. św. Michała Archanioła Niemcy urządzili magazyn książek. Zgromadzili w nim około 2 000 000 woluminów skonfiskowanych z prywatnych mieszkań, bibliotek, księgozbiór i archiwum Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz bezcenny

¹¹¹ A. Urbańska, *Dzieje parafii pod wezwaniem św. Jana Vianey w Poznaniu w latach 1928-1980*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu, Poznań 1998, mps, BWTUAM, sygn. M 2296, s. 42; A. Urbańska, *Kościół parafialny pod wezwaniem Św. Jana Vianney*, „Kronika Miasta Poznania” 1999, nr 3, s. 163-164.

¹¹² Prawdopodobnie nastąpiło to w kwietniu 1941 r., choć *Kronika Parafialna* podaje listopad 1941 r. (pojawia się również data 17 VII 1941 r. – M. Kasprzycki, *Duchowieństwo Archidiecezji Poznańskiej w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu, Poznań 1983, mps, AAP, Maszynopisy, sygn. mps I/149, s. 109). Za kwietniem przemawia fakt, że 20 IV 1941 r. po raz ostatni odnotowano w księgach metrykalnych zgon.

¹¹³ D. Nowak, *Dzieje parafii św. Krzyża w Poznaniu w latach 1929-1984*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu, Poznań 1997, mps, BWTUAM, sygn. M 2157, s. 29, 37. AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. Świętego Krzyża z 15 XI 1977 r., s. 4 – zamknięcie 13 IV 1940 r.

¹¹⁴ Ibidem, s. 5.

¹¹⁵ J. Krzyżaniak, *Kościół i parafia świętego Marcina w Poznaniu 1939-1999. Na podstawie kroniki parafialnej opracował Janusz Krzyżaniak honorowy prezes Parafialnego Oddziału Akcji Katolickiej*, Poznań 1999, s. 11.

¹¹⁶ Przedwojenna firma „H. Cegielski Spółka Akcyjna w Poznaniu”.

¹¹⁷ S. Nawrocki, *Konfiskata kościołów...*, op. cit., s. 238.

¹¹⁸ J. Kasperski, [Inc.:] *Z chwilą wkroczenia wojsk niemieckich...*, op. cit., s. 8.

¹¹⁹ AAG, APP IV, sygn. 19, *Poznań*, k. 5.

¹²⁰ B. Lorych, *Historia kościoła i parafii pw. św. Marcina w Poznaniu w latach 1945-2005*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny, Poznań 2008, mps, BWTUAM, sygn. WT UAM M 51672, s. 25.

zbiór Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu¹²¹. Kościół parafii pw. św. Rocha został w aktach Samorządu Okręgowego w Poznaniu określony jako *nadający się do rozbiórki*, gdyż wybudowano nowy budynek świątyni, który jednak nie był jeszcze gotowy. Skonfiskował go Wehrmacht na magazyn dowództwa wojsk lotniczych¹²², Niemcy kościół zelektryfikowali¹²³. W świątyni parafii pw. św. Stanisława Kostki również urządzono magazyn książek¹²⁴. Inne źródła podają, że kościół był magazynem elementów wyposażenia wystaw targowych¹²⁵. 5 sierpnia 1943 r. firma Heinrich Rusch, największa hurtownia artykułów spożywczych w Kraju Warty, złożyła wniosek o wynajęcie kościoła na magazyn, w którym zmieściłoby się około 30-40 wagonów artykułów spożywczych. Ostateczna zgoda została wydana we wrześniu 1943 r.¹²⁶ Probostwo kościoła pw. św. Wojciecha przekazano w ręce Narodowosocjalistycznej Ludowej Opieki Społecznej z przeznaczeniem na szkołę dla przedszkolank¹²⁷.

1 sierpnia 1941 r.¹²⁸ kościół parafii pw. Zmartwychwstania Pańskiego został przez Niemców zamknięty i przeznaczony na magazyn mundurów, butów, bielizny¹²⁹ lub magazyn żywnościowy¹³⁰, z zastrzeżeniem, by nie były odprawiane w nim msze święte dla wojska¹³¹. Plac przy kościele wykorzystywało Hitlerjugend do ćwiczeń musztry¹³².

¹²¹ A. Bilecka, *Dzieje parafii św. Michała Archaniola w Poznaniu w latach 1932-1977*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu, Poznań 1996, mps, AAP, Maszynopisy, sygn. mps I/516, s. 26.

¹²² S. Nawrocki, *Konfiskata kościołów...*, op. cit., s. 237.

¹²³ T. Becela, *Żyłem w „Kraju Warty”*. Wspomnienia z lat 1939/44, rkps, BU, sygn. 5420, s. 86.

¹²⁴ A. Glapa, *Tajny polski film*, (w:) *Z lat okupacji. Wspomnienia Wielkopolan o życiu codziennym 1939-1945*, wybór i oprac. W. Jamroziak, K. Młynarz, Poznań 1984, s. 93.

¹²⁵ APP, Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraju Warty – Poznań, sygn. 1187..., op. cit. [bez paginacji].

¹²⁶ AIPN, Namiestnik Rzeszy Okręgu Kraju Warty w Poznaniu, sygn. 62/222..., op. cit., k. 114-119.

¹²⁷ S. Nawrocki, *Konfiskata kościołów...*, op. cit., s. 238.

¹²⁸ Inne źródła podają czerwiec lub sierpień 1940 r. jako moment zamknięcia świątyni – *Wpisani w Zmartwychwstanie. 85 lat Parafii Rzymskokatolickiej pw Zmartwychwstania Pańskiego Poznań – Wilda, założonej i prowadzonej przez zmartwychwstańców*, pod red. R. Zygmunt, współpraca M. Mrugalska-Banaszak, A. P. Błyszcz, Kraków 2009, s. 65-66.

¹²⁹ AAP, AP Ok, sygn. OK 251, P, Poznań, ankieta okupacyjna parafii pw. Zmartwychwstania Pańskiego z 5 XII 1977 r., s. 6; H. Gulczyński, *Pamiętnik napisany na podstawie własnych przeżyć z czasów okupacji*, Uniwersytet Poznański, Poznań 1949, rkps, BU, sygn. 3907073, s. 31; SPP, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, teka nr 46, L. p. 6/Kość., *Wiadomości ogólne i Abschrift z września 1941 r.*; PISE, AAmb. RPSA, sygn. 63 [hasło 122]..., op. cit., k. 45.

¹³⁰ AAP, AP Ok, sygn. OK 125..., op. cit., [akta luźne bez paginacji].

¹³¹ AIPN, Namiestnik Rzeszy Okręgu Kraju Warty w Poznaniu, sygn. 62/202, *Volkstum polit. und kirchl. Angelegenheiten Waisenanstalten; Kloster und ähnlichen Anstalten*, k. 102-103.

¹³² H. Thielmannówna, *Pamiętnik z czasów okupacji niemieckiej 1939-1945*, Uniwersytet Poznański, Poznań 1949, rkps, BU, sygn. 3907072, s. 37.

Cmentarz przy ul. Samotnej został przejęty przez niemiecki Urząd Cmentarny na podstawie zarządzenia z 26 czerwca 1941 r. wydanego przez inspektora Karsetta¹³³. Według raportu Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu na Kraj w 1942 r. w Poznaniu czynne były cmentarze na Dębcu¹³⁴, Górczynie¹³⁵ i Wildzie¹³⁶. Przy likwidacji cmentarza (zamkniętego 28 X 1942 r.¹³⁷) parafii pw. św. Marcina przy ul. Bukowskiej, Niemcy zatrudnili Żydów, których upijali i zmuszali do okradania zmarłych z kosztowności i złotych zębów¹³⁸. Po zakończeniu ekshumacji cmentarz ponownie otwarto 7 lipca 1942 r.¹³⁹, ale na bramie cmentarnej wywieszono napis, że można go odwiedzać *na własne ryzyko*¹⁴⁰. W 1943 r. zarząd miejski w Poznaniu sprzedał nagrobki z katolickich cmentarzy firmie budowlanej na kostkę brukową za kwotę 5 000 niemieckich marek¹⁴¹. Szczegółowe wytyczne, dotyczące pogrzebów w samym Poznaniu, przedstawione zostały w piśmie ks. bp. Walentego Dymka z 4 lipca 1941 r., rozesłanym do zarządców parafii. Zarząd cmentarzy parafialnych został przejęty przez niemiecki Urząd Cmentarny i objął swymi kompetencjami cmentarze parafii: pw. Bożego Ciała, pw. Matki Boskiej Bolesnej i pw. Zmartwychwstania Pańskiego. Chowanie zwłok miało być *równomierne* na wszystkich trzech nekropoliach, w czasie od godziny 9.45 do 12.30 (najpóźniej do godziny 13.00), bez względu na przynależność parafialną, w odstępach półgodzinnych. W celu uporządkowania, ks. bp Walenty Dymek wprowadził system dyżurów parafii na cmentarzach *na podstawie ilości dusz poszczególnych parafii*. Dyżurujący kapłan miał chować wszystkich zmarłych, jeżeli rodzina dopełniła formalności, miał zabierać na pogrzeb ze swojej parafii organistę i *chłopca do krzyża*. Po

¹³³ H. Hałas, *Dębieckie cmentarze*, „Kronika Miasta Poznania” 2004, nr 1, s. 177. Niektóre źródła przyjmują datę zarządzenia jako dzień zamknięcia cmentarza – S. Malepszak, *Luboń i okolice. Dzieje osadnictwa i dziewięciu parafii*, wyd. II poprawione i uzupełnione, Luboń 2005, s. 155; K. M. Pospieszalski, *Poznań pod okupacją hitlerowską*, mps, BU, sygn. 2071, s. 16.

¹³⁴ Cmentarz przy dzisiejszej ul. Samotnej. Zob. M. Czarnecki, *Dzieje nekropolii przy ulicy Samotnej w Poznaniu*, Poznań 2010.

¹³⁵ Cmentarz przy dzisiejszej ul. Piotra Ściegiennego.

¹³⁶ Cmentarz przy dzisiejszej ul. Bluszczowej.

¹³⁷ K. M. Pospieszalski, *Poznań pod okupacją hitlerowską...*, op. cit., s. 16.

¹³⁸ *Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich Nr. 3 (do 31 grudnia 1942 r.)*, (w:) *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942-1944)*, pod red. Z. Mazura, A. Pietrowicz, M. Rutowskiej, Poznań 2004, s. 65.

¹³⁹ K. M. Pospieszalski, *Poznań pod okupacją hitlerowską...*, op. cit., s. 16.

¹⁴⁰ T. Stablewski, *Dziennik z wojny 1939-1945*, Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (BKPAN), sygn. BK 11136/2, s. 10.

¹⁴¹ *Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich Nr. 8 (do 31.X.1943)*, (w:) *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy...*, op. cit., s. 289.

pogrzebie mógł sobie wypłacić 3 marki, organiście 1,5 marki, a chłopcu 50 fenigów. Parafie wyznaczone w tym samym dniu na dyżur miały go sprawować na zmianę co dwa tygodnie¹⁴².

Tabela 1 Wykaz dyżurów parafii na poznańskich cmentarzach podczas okupacji

Dzień tygodnia	CMENTARZ PARAFII		
	pw. Bożego Ciała	pw. Zmartwychwstania Pańskiego	pw. Matki Boskiej Bolesnej
DYŻUR PARAFII			
Poniedziałek	Parafia Archikatedralna	Zmartwychwstania Pańskiego	Matki Boskiej Bolesnej
Wtorek	Parafia Kolegiacka św. Marii Magdaleny	św. Marcina	Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Floriana
Środa	Bożego Ciała	Zmartwychwstania Pańskiego	Świętego Krzyża
Czwartek	Ducha Świętego Najświętszej Marii Panny Niepokalanie Poczętej	św. Marcina i Imienia Maryi	Matki Boskiej Bolesnej
Piątek	św. Jana Jerozolimskiego za Murami	Matki Boskiej Częstochowskiej św. Jana Kantego	Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Floriana
Sobota	św. Wojciecha	św. Antoniego Padewskiego Świętej Trójcy	Chrystusa Króla św. Andrzeja Boboli

Źródło: AAP, Parafie, sygn. PA 334/160, [parafia pw. Matki Boskiej Bolesnej w Poznaniu], *Dekrety ks. arcybiskupa Dymka w czasie okupacji 1939-1941*, [bez paginacji].

Wkrótce zamknięto wszystkie cmentarze parafialne i 6 lub 7 października 1943 r. otwarto cmentarz komunalny przy ul. Gnieźnieńskiej na Miłostowie¹⁴³, jednocześnie zamykając cmentarze na Dębcu i Górczynie¹⁴⁴. Jednak nawet na miłostowskim cmentarzu komunalnym Niemcy dopuszczali się rasizmu religijnego, rozdzielając polskie pochówki od niemieckich¹⁴⁵, godząc tym samym w dogmatyczną zasadę równości wobec wiary i Kościoła, dlatego problem ten wymaga szerszego przedstawienia. Zgodnie z dekretem ministra spraw wewnętrznych Rzeszy z 31 X 1940 r., na publicznych cmentarzach należących do danego związku lub stowarzyszenia religijnego mogły być pochowane osoby, które do tego związku nie należały. Wysokość opłat dla wszystkich osób musiała być równa¹⁴⁶, ale zgodnie z rozporządzeniem namiestnika Rzeszy z 3 X 1941 r. pochówek Niemców i Polaków musiał

¹⁴² AAP, Parafie, sygn. PA 334/160, [parafia pw. Matki Boskiej Bolesnej w Poznaniu], *Dekrety ks. arcybiskupa Dymka w czasie okupacji 1939-1941*, [bez paginacji].

¹⁴³ *Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich (Nr. 9) (do 15.XI.1943)*, (w:) *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy...*, op. cit., s. 381.

¹⁴⁴ Instytut Zachodni – Instytut Naukowo-Badawczy im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu, Archiwum II wojny światowej, sygn. I. Z. Dok. III-1, *Zapisek z przesłuchania p. Leona Wilińskiego, zawiadowcy cmentarza parafii Bożego Ciała na Dębcu w sprawie losów cmentarzy poznańskich podczas okupacji*, s. 1-2.

¹⁴⁵ Polacy chowani byli od strony ul. Gnieźnieńskiej, a Niemcy od ul. Warszawskiej.

¹⁴⁶ Archiwum Państwowe w Kaliszu, Akta miasta Pogorzeli, sygn. 585, *Kirchenwesen*, k. 1.

być przeprowadzony na różnych cmentarzach, folksdojcze mieli być chowani na cmentarzach dla Niemców¹⁴⁷. Okres oczekiwania na ponowny pochówek Polaków w grobach rodzinnych wynosił 15 lat, a dla dzieci do piątego roku życia 10 lat. Polacy nie mieli prawa do wyboru miejsca pochówku przy kremacji zwłok. Nie przyznano im też prawa do portretów nagrobnych, napisy na grobach mogły zawierać tylko nazwisko i datę śmierci¹⁴⁸. Zachowała się notatka pochodząca z 1944 r., opisująca jak powinien funkcjonować polski cmentarz - (...) *jeśli cmentarz polski jest na wspólnym terenie z niemieckim, to musi być oddzielony pasem zieleni, najlepiej jeśli ma osobne wejście. Wejście do polskiej części nie powinno być widoczne na cmentarzu niemieckim. Dla Polaków jest możliwy pochówek tylko w grobach szeregowych. Groby rodzinne, urnowe i inne formy grobów są dla Polaków zabronione. Sadzenie roślin, drzew, krzewów, w ograniczonym zakresie. Zabudowania dla potrzeb cmentarza bardzo skromne, tylko niezbędnie potrzebne (...)*¹⁴⁹. W październiku 1940 r. hitlerowscy urzędnicy zwrócili uwagę, że pogrzeby są pretekstem do organizowania spotkań i manifestacji. Zakazano więc, by kondukt pogrzebowy wyruszał z domu, nakazując jednocześnie, by trumnę niesiono bezpośrednio z kostnicy oraz żeby w pogrzebie uczestniczyła tylko najbliższa rodzina. Pogrzeb każdego Polaka podlegał nadzorowi policyjnemu¹⁵⁰, a kondukt miał iść w ciszy, bez chorągwi, krzyży i ministrantów¹⁵¹. Zdarzały się jednak liczne skargi na przebieg ceremonii, jak na przykład w piśmie landrata śremskiego z 18 X 1940 r. do posterunków żandarmerii w powiecie śremskim, w którym wyczytać można, że *społeczeństwo polskie wykorzystuje pogrzeby jako dogodną okoliczność do organizowania zamkniętych zebrań. Wielokrotnie liczba osób biorących udział w pogrzebie była tak duża, że przybierała charakter demonstracji. Ażeby w przyszłości zapobiec takim sytuacjom, należy ograniczać przemarsz konduktu żałobnego tak, jak to tylko jest możliwe. Sugeruje się ograniczenie trasy konduktu z kostnicy do miejsca pochówku oraz ograniczenie ilości osób biorących udział w pogrzebie. Zarządza się również każdorazowo inwigilacje*

¹⁴⁷ Archiwum Państwowe w Lesznie (APL), Akta miasta Rawicz, sygn. 286, k. 27.

¹⁴⁸ APL, Akta miasta Rawicz, sygn. 287, k. 51 [odpis pisma prezydenta rejencji do landratów okręgów i podległych im urzędów, Poznań, 17 XII 1942 r.].

¹⁴⁹ AIPN, Namiestnik Rzeszy Okręgu Kraju Warty w Poznaniu, sygn. 62/26, [Sprawy narodowościowe], k. 72. Wynikało to z rozporządzenia nr 287 z 3 X 1941 r. – zob. APP, Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraju Warty – Poznań, sygn. 835, *Zarządzenia w sprawach gospodarczych i innych wprowadzone na okupowanych ziemiach polskich*, k. 539. Por. B. Stasiewski, *Die Kirchenpolitik der Nationalsozialisten im Warthegau 1939-1945*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1959, nr 1, s. 58.

¹⁵⁰ *Położenie ludności...*, op. cit., s. 304.

¹⁵¹ AIPN, Gendarmerie Kreis Schrimm, sygn. 72/44, [Wytyczne i instrukcje dotyczące kontroli działalności duchowieństwa, postępowania wobec przedstawicieli różnych wyznań, przedmiotów kultu religijnego itp., oraz zwalczania propagandy komunistycznej 1939-1944], k. 12 [pismo Gestapo z 18 VIII 1941 r. do landratów].

*polских pogrzebów, a także raporty na temat reakcji Polaków na zakaz wymarszu konduktu pogrzebowego sprzed domu zmarłego¹⁵². Zalecano stałą inwigilację pogrzebów¹⁵³, a w sierpniu 1941 r. hitlerowcy wydali kolejne przepisy regulujące przebieg pogrzebów, na podstawie których *przeprowadzenie zwłok (z domu żałoby) może odbyć się tylko w cichości w otoczeniu najbliższej rodziny, bez udziału sztandarów i krzyży oraz ubranych w biel ministrantów. (...) W nabożeństwach kościelnych przed pogrzebem lub po nim mogą brać udział tylko członkowie najbliższej rodziny, jak rodzice i rodzeństwo, małżonkowie oraz dzieci tych ostatnich (...)*¹⁵⁴.*

¹⁵² APP, Żandarmeria powiatu śremskiego, sygn. 143, *Różne zarządzenia w większości dotyczące Polaków*, k. 14. Por. APP, Akta gminy Nowy Tomyśl, sygn. 10, *Polizei [zarządzenia, korespondencja, sprawozdania z akcji]*, [pismo prezydenta rejencji z 8 X 1940 r.], [bez paginacji]; AIPN, Namiestnik Rzeszy Okręgu Kraju Warty w Poznaniu, sygn. 62/210, *Volkstum polit. und kirchl. Angelegenheiten. Lageberichte*, k. 30 – *Polacy wykorzystują pogrzeby do celów politycznych/propagandowych, kondukty bardziej przypominają marsze demonstracyjne, jak uroczystości kościelne. Są zagrożeniem dla porządku publicznego, należy je ograniczyć*.

¹⁵³ APP, Akta gminy Nowy Tomyśl, sygn. 10..., op. cit., [pismo komisarza gminy Nowy Tomyśl z 15 XI 1940 r.], [bez paginacji]

¹⁵⁴ AAP, AP Ok, sygn. OK 3..., op. cit., [k. 107], pismo z 9 VIII 1941 r.